

A LELKIISMERET.

Az intuitív ethika híveinek tanítása szerint az emberi tudatnak van egy olyan része, amely az erkölcsi ideálok és normák világával közvetlen kapcsolatban van: a lelkiismeret. Ez szinte rátapint ezekre, s tudatunkat ráeszmélteti az erkölcsi világra, s mikor ennek követelményeit a kötelesség formájában elének állítja, nem tesz egyebet, mint figyelmeztet bennünket, hogy ha nem ezt teszed, átléped azt a korlátot, amelyen túl cselekvésed révén nem tarthatsz többé igényt az erkölcsi értékességre.

Mit jelent a lelkiismeret? A szó származása szerint is arra mutat, hogy nem a testi, ösztönös, természeti, hanem a belső, a lelki ember ismeretét óhajtja jelölni. Lelkiismeretről csak a dualisztikus világnézet alapján beszélhetünk, mert a monizmus legfeljebb lehetőségekről szólhat ott, ahol emez egy felsőbb világ ismeretére támaszkodó kötelességek parancsát hallja. Jelenti ez a fogalom benső, lelki énünknek tudatos egységét, összefüggését és tervszerűségét is, hiszen tiltakozó szava különösen olyankor válik hangossá, mikor másképen akarunk cselekedni, mint ami állandó jellemünkkel és életünk magasra helyezett ideáljával ellenkezik. A neki megfelelő görög *συνείδησις* és a latin *conscientia* is a tudatösszefüggés, a tudategység ismerete. Tehát szintetikus lelki aktus a lelkiismeret, mely szándékaink és ideáljaink összehasonlítása alapján, az önkritika alakját ölti magára. Éppen ezért egy sajátos erkölcsi tudatnak is mondhatnók, melynek hiánya az erkölcsi értékvakság: az erkölcsi nihilizmus. A pszichológusok *moral insanity* néven ismerik ezt a betegséget. A benne szenvedőkkel erkölcsi fogalmakról éppoly haszontalan a vitatkozás, mint a született vaknak a színekről szóló előadás. Velük szemben igazán *desinit philosophus incipit medicus*.

A lelkiismerettel is úgy szoktunk lenni, mint az egészséggel: akkor vesszük észre, mikor erkölcsi tudatunk kátyúba jut és helytelen útra tér. A hallgatás nála csakugyan helyeslést jelent. Sokrates *daimonionja* az első európai intuitív ethikus lelkiismerete, mindig megszólalt és hallatta tiltó szavát, valahányszor a hellén bölcs erkölcsi értelemben helytelen akart cselekedni, de hallgatott, ha jó úton járt. Megszólalása éppen az elítélő kritika miatt nem szokott kellemes érzelmekkel járni, s Kant találóan említi vele kapcsolatban az önismeret „pokoljárás”-át. Amikor a lelkiismeret fölidézi elének a kötelesség tudatát, olyankor mindig erkölcsi keresztúton állunk, s a hajlam, az ösztönös én szívesen tévedne el. S az ember erkölcsi ereje csakugyan ilyenkor látszik meg: le tudja-e győzni önmagát, a természeti embert és követi-e az erkölcsi parancsot vagy sem. Nem csoda, ha a rigorisztikus Kant ezekből a pillanatokból ítélte meg az ember értékét, mondván, hogy „ha a természet egyik vagy másik embernek kevés rokonszenvet oltott szívébe az emberek iránt, ha vérmérséklete szerint hűvös és közömbös volna mások szenvedései iránt, szóval: ha a természet az ilyen embert (aki különben nem a legrosszabb terméke volna) nem alkotta volna éppen emberszeretővé, nem találhatna-e magában még mindig olyan for-

rást, amelynek révén a jó temperamentumnál sokkal magasabb értéket szerezhethet magának? Dehogy nem! Hisz akkor emelkedik fel a jellem értéke, mely erkölcsi értelemben és összehasonlításon felül a legnagyobb, t. i. ha mégis jót cselekszik embertársaival, de nem ösztönös hajlamból, hanem kötelességből". (Metaphys. d. Sitten.) S csakugyan a lelkiismeret sokszor úgy tűnik fel előttünk, mintha általa valami idegen, magasabb hatalom, melynek akarata a mi hajlamainkkal ellentétes, nem örömet vállal kötelességek elé állítana bennünket. A lélek „iratlan törvénye“ azonban nem ily zsarnok. De az bizonyos, hogy erkölcsiség nincs küzdelem nélkül: az ember nem emelkedhetik az értékek magassága fölé anélkül, hogy — miként az ürben szálló Ádám — ne érezze a természet lefelé vonó erejét is. Azonban ez csak a köznapie emberek élménye, akiknek erkölcsi lényekké kell lenniök, mert nem ilyeneknek születtek. Az erkölcsi genie a kötelesség fájdalmas „parancsát“ nem ismeri, mert a természet könnyedségével és termékenységével teszi a jót, vagyis neki nem teher soha a helyes viselkedés. Szinte öntudatlanul jó és tiszta lábbal jár e sáros világ felett, mint ahogy az igazi művész az esztétika követelményeinek ismerete nélkül alkot szépet. Az ilyenről igazak a költő szavai, hogy „a jó embernek jó utat sugalmas ösztöne mutat“.

*

Mivel a lelkiismeret szava kötelességeket revelál tudatunkban, többször fölmerült az a kérdés, honnan származnak ezek. Az evolúciós naturalizmus az egyéni akaratot túl egy misztikus közakaratot tételez fel, s ennek a tudatát keresi bennük. A társadalmi környezethez való alkalmazkodás eredménye volna így a lelkiismeret, mely a megszokás és nevelés folytán ránk kényszerített társadalmi akaratot idézi elénk. Ezért érzünk benne valami egyénfeletti erőt.

A történelmi magyarázat sok mindenfélét meg tud érteni a kötelesség tartalmából, de magát a kötelesség formáját nem tudja előttünk keletkeztetni a semmiből. Tény, hogy a lelkiismeret megnyilvánulásai sokfélék: majd a szimpátia, majd a kötelesség, majd meg az igazságosság formájában bukkanunk rájuk. Mindezek számára fel kell tételeznünk egy eredeti, minden tapasztalatot megelőző, sőt annak a lehetőségét alkotó erkölcsi tudatot, s ez a lelkiismeret *a priori* alakja. Egy követelmény, amelynek ezer meg ezer egyéni valóság a leesapódása. Az így értelmezett lelkiismeret fogalmából következik, hogy az a követelt teljesítmény, mely kinek-kinek erkölcsi életfeladata, tartalmi szempontból egyénenként változó. Ismernie kell az embernek önmagát és a világban, a társadalomban való helyzetét és aztán a magához mért szerep ideálját kell követnie. Ez volt Sokrates elve, mikor az erényes élet alapjául a tudást jelölte meg, s őt követték a sztoikusok, mikor azt kívánták, hogy az ember „a természet szerint“, vagyis „a mindenséggel“ harmóniában éljen. Jól mondja tehát Cicero (de off. I. c. 31.), hogy a jó színész nem az, aki a legnagyobb szerepekre áhítozik, hanem, aki a tehetségének leginkább megfelelő választja.

A lelkiismeret tehát az általános erkölcsi törvényt, mely az alanyi tudatot valami egyénfeletti értékkel kapcsolja össze, egyéni tartalommal tölti meg. S éppen ez ellene sokszor a kifogás: nagyon egyéni és nincs kritériuma. Ez igaz is volna, ha nem tennők fel, hogy a lelkiismeret szabad-

sága nem az anarchia principiuma, hanem benne az abszolút érvényű értékvilág intuiciója él. Rajta át — ahogy mondani szokás — Isten szava szól hozzánk. Az emberi természet kaotikus zúgása és lármája azonban sokszor elnyomja ezt a szót és az ember ilyenkor nem tud, mert nem akar tudni róla. A szigorú lelkiismeret talán sokszor hallucinál, de ez mindig jobb, mint a tág lelkiismeret lelki süketisége. A lelkiismeret rendszeren a konkrét és individuális esetek síkjában mozog, s nem emelkedik a legmagasabb absztrakcióig: ez éppen a tudományos reflexió feladata. De a lelkiismeretben is az értéknek a tudata él, csak hogy egy személyes formában.

Az értékvilág vagy annak személyes hordozója: Isten, az a végső tekintély, melyre a lelkiismeret támaszkodik. Mert valamilyen tekintélyre mindig szükség van az erkölcsi élet területén. A belátás, az érték megpillantása sokszor nehéz itt, az érdekek élénk ereszkedő ködös homálya miatt, s ha ilyenkor egy tekintély kézen fog bennünket és átkalauzol a ködtengeren, a hála érzete támad szívünkben.

— De hova lesz akkor az erkölcsi autonómia? — kérdezhető valaki. Hiszen akkor így idegen parancsra cselekszünk és sohasem a magunk akarata irányít bennünket!

Ne feledjük el, hogy ha a tekintély iránt bizalom él bennünk, akkor az ő irányítását sohasem érezzük erőszakos kényszernek. Az is igaz, hogy az erkölcsi életben az autonóm személyiséget a heteronómiánál többre tartjuk. De mit jelent ez az autonómia? Azt, hogy az ember akaratából, tudatos önelhatározással cselekszi a jót, nem tudattalan ösztönből. A történeti fejlődés útja is az, hogy az ember a heteronómia állapotából az autonómia felé halad. A történet kezdetén ugyanis az emberek a „közvélemény“ *δημον πάρις* stb. szolgálói. A görög ember tetteit eleinte az *αἰδώς*, az *αἰσχύνη* irányította, s a lelkiismeret fogalma Sokrates sejtése nyomán csak a stoikusoknál alakult ki. Azt lehetne mondanunk, hogy ekkor éltek az első autonóm egyéniségek.

Ez a fogalom ismét háttérbe szorult a katolikus középkorban a magát megalázó, engedelmes hívő mögött, aki az Egyház irányítására bízta magát. A középkor világa a heteronómia. De a protestantizmus, lerombolva ember és Isten között minden közvetítő falat, annál erősebben hangsúlyozta az autonómiát. S reája épült az újkori német idealizmus filozófiája: Kant és Fichte etikája. A lelkiismeret öntudatos foka a kanti „gyakorlati ész“, amelyben fölragyog az ideálok és normák világos tudata.

A lelkiismeret tehát, ha úgy vesszük, mégis heteronóm, mert kötve van az értékvilág által, amelynek intuiciója él benne. A lelkiismeret a különböző (személyes és kollektív) értékelések, s a velük járó konfliktusok színtere. Itt születésében ragadható meg az ethikum magva. A szavára hallgató ember mindamellett autonóm, mert öntudatosan hordozza az értéket és maga akaratába viszi azt át. Az igazi ethikai álláspont mindig a Jézus Krisztusé, aki azt mondta: az ő feladata, hogy annak az akaratát teljesítse, aki őt elküldötte. Azért egy cseppet sem érezte magát rabszolgának, mert elküldöje akaratát erkölcsi tudata által a magáévá tette; a mennyei Atya és az ő akarata között talán csak egyszer érzett különbséget: a Getsemáni-kertben, de akkor is megnyugodott abban, hogy „ne úgy legyen, ahogy én akarom, hanem amint Te“. Vagyis elmondhatjuk, hogy a lelkiismeret az erkölcsi világ galvanometere, melynek nagyszerűségét még a naturalisták is kénytelenek elismerni. Nélküle, ahogy Hobbes mondja,

„elhagyatott, szegény, piszkos, állati és rövid“ volna az emberi élet. S különösen nagy értéke az a szerep, hogy mintegy erkölcsi transzformátora a tudatnak, melyben az erkölcsi heteronómia az értéknek a kötelesség formájában való felismerése által autonómiává alakul át. Ennek a fényénél elhalványul az a sokat hánytorgatott kérdés is: vajjon az egoizmus vagy altruizmus-e a morál alapja, továbbá, hogy tehetünk-e kötelességünknel többet is?

A tiszta egoizmus éppúgy, mint a tiszta altruizmus, ideáltípusok, amelyek a valóságban sehol sem fordulnak elő. Az öntudatos erkölcsi életet élő egyén ugyanis nem önmagában zárt világ, hanem része egy emberi közösségnek. Ebben a reális viszonylatban mind a két félnek: egyénnek és társadalomnak más és más kötelessége van, amelyek harmónikus összeképzése éppen egyik feladata az erkölcsi életnek. Az ember sohasem felejtetheti el, hogy minden egyén csupán egy rövid ideig élő levél az egész emberiség viruló életfáján, mely egész létét e fában kerengő éltető nedvekből szívja magába. Az embernek vannak önmaga iránt is kötelességei, valamint mások iránt is. De úgy az egyik, mint a másik abból fakad, hogy az én és a más egyformán értékek hordozója és ezeket az értékeket tisztelni kell bennük, ha cselekvéseink erkölcsiek akarnak lenni. Nem az a lényeges, hogy magunknak vagy másoknak, hanem: hogy az értékeknek szolgáljunk. Az önző lét, mely az értékeket is csak eszközül használja a maga gyönyörűségei érdekében, üres, vígasztalan és előbb-utóbb kiábrándulásba visz. Így járt Faust is, aki eleinte az egész világ fölé emelte a maga egyéniségét, de amint Gretchen életét összetörte, új és nemesebb útra tért. Hordozójává lett nála magasabb értékeknek és — megváltást talált. Az erkölcsi törvény azt követeli tőlünk, hogy meg tudjuk tagadni és le tudjuk győzni önmagunkat. De ez az önmegtágadás nem pusztulás és fogyatkozás, hanem a léleknek csodálatos gazdagodása: legyőzzük magunkban az alacsony, rút ösztönöket, hogy meggazdagodjunk az erkölcsi világnak hasonlíthatatlanul nemesebb és nagyobb értékeivel. Jobb részünk győzedelmeskedik benne a rosszabbik fölött. A lemondás tehát nem öncélja az erkölcsi életnek, mint a passzivitásba merült buddhizmus hirdeti (hiszen így megfosztanók a létet minden tartalmától és feladatától), hanem csak eszköz az emberi személy értékének magasabbra fokozása érdekében. A szentek és a vértanúk lemondó alázata mily csodálatos gazdagságok forrása! Mennyire igaza van az Írásnak: aki megalázza magát, felmagasztaltatik. Semmi sem állítja elénk az erkölcsi megtisztulás útját hatalmasabban, mint Dante fenséges költeménye. A *Divina Comoedia* ugyanis erkölcsi mű. Értelme, hogy az élet tisztulás, a bűn örvényeiből a keresztény szeretetbe vezető út, hogy aztán ennek világánál éljük tovább megtisztult életünket. Találóan mondja tehát róla E. Troeltsch: „Mind e mai napig nincs a mi kultúrvilágunk ethikai értékeinek nagyszerűbb és egységesebb összefoglalása. Goethe Faustja sem fenségebb. Ennek is hasonló az alap gondolata, de kevesebb benne a tömörség és a határozottság.“

De e két nagy alkotás is mutatja, hogy a lelkiismeretnek vannak morális konfliktusai. Fichte aligha mondja igazán, hogy a lelkiismeret sohasem tévedhet. Kérdés, hogy az egyéni tudat gyenge világánál megtalálja-e mindig az akarat a legértékesebb célt!? De megvan ennek a fogyatkozásnak is az orvosszere: a lelkiismeret nevelhető. Le lehet hántani róla azt a réteget, amely oly sokszor eltakarja. A becsületes szándék ön-

maga is érték, s nagy tetteket csak az tud cselekedni, aki tévedni is mer, de tévedését — ha rájött — be is meri vallani.

Az erkölcsi élet a lelkiismeret világánál nézve kötelességek sorozata. Ezeknél többet ember nem tehet. A katolicizmus szerint ugyan többet is tehetünk, s ebből fakad az *érdem*. De a protestáns fölfogás másképen vélekedik. *Soli Deo gloria!* Az üdvösség Istennek ingyen kegyelme, nekünk vele szemben nem érdemeink, csak fogyatkozásaink, csak bűneink lehetnek.

A közfelfogás nem szokott különbséget tenni a *jogi* és az *ethikai* kötelességek közt sem. Pedig így könnyen tévedésbe esünk. Ha a benső, „iratlan törvény“ alapjára helyezkedünk, kicsoda merné magáról állítani, hogy minden kötelességét teljesítette? Ha pedig az ember korlátlan értékeit tudna megvalósítani, akkor Isten volna. Hiszen az ilyen ember tökéletességében nem lenne többé ember, aki mindig csak törekszik a tökéletes ideál felé. S az ilyenek életének virága a lelkiismeret. *Nagy József.*

GOND MADÁR.

*A bölcsömre te hajoltál,
Játékokat te mutattál,
Te altattál, te keltettél,
Hogyha sírtam, mindig jöttél,
Hü madár,
Gond madár.*

*Iskolába veled jártam,
Kis ágyamban veled háltam,
Lépteimre te figyeltél,
Ha elestem, felemeltél,
Hü madár,
Gond madár.*

*Kik neveltek, mind meghaltak,
Kik szerettek, mind elhagytak,
Hűséges csak te maradtál,
Meg se csaltál, el se hagytál,
Hü madár,
Gond madár.*

*Árvaságban, bolyongásban,
Te voltál az utitársam,
Kenyeremre te vigyáztál,
Küszöbömön te fogadtál,
Hü madár,
Gond madár.*

*Ha szálltál is néha-néha
Más idegen ablakokra,
Alkonyatra visszafértél,
Éjszakára hazajöttél,
Hü madár,
Gond madár.*

*Pislog a mécs, hátha, hátha
Ki is alszik nemsokára,
Maradj velem, el ne szállj,
Szemfedőmtől meg ne válj,
Hü madár,
Gond madár.*

Labancz Ida.